

Василюк В.І. Морально-етичний ідеал і трансформація автобіографічного матеріалу у творчості І. Багряного / Валентина Василюк // Літературознавчі обрії. Праці молодих учених. Випуск 6. – К.: Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, 2004. – С. 136-140.

Іван Павлович Багрянний – письменник, публіцист, політичний і громадський діяч належить до особистостей з винятково сильним енергетичним потенціалом. Акумуляована в його творах енергетика митця завжди була світлою, у вищій мірі позитивною.

Біографія І. Багряного – невід’ємний складник історії українського народу, а його творча спадщина – благодатний матеріал для дослідження процесу художньої трансформації авторської біографії в літературний образ.

В ідейно-художній структурі літературного твору надзвичайно важлива позиція автора. Художня дійсність відрізняється від реальної передусім тим, що втілює ідейно-естетичні позиції автора, його симпатії й антипатії, уявлення про прекрасне й потворне, міру його причетності до порушених проблем. Це не може не позначатися на відборі життєвих фактів, їх розташуванні і трактуванні, що й складає образну систему художнього твору. У головних героях Івана Багряного так багато від самого автора, а в ідейному змісті – зміст ідеї його життя. Ще донедавна письменник був зовсім невідомий широкому загалу. У радянській Україні комуністична пропаганда таврувала його як ворога народу, запеклого антирадянщика й націоналіста, творчість якого замовчувалася. Своєю чергою емігрантська українська критика звинувачувала його у сповідуванні комуністичних ідей, соціалістичного реалізму, опоненти називали цю людину агентом НКВС, прислужником Москви. Насправді ж постать І. Багряного – одна з найяскравіших і найдраматичніших в українському письменстві першої половини і середини

XX століття. Це був мужній патріот, чесний, невтомний і безкомпромісний шукач Правди.

Третя еміграційна хвиля закинула письменника в чужі краї, позбавила батьківщини, приречла на постійні митарства за кордоном, але не зламала морально, як не зламали тюрми у довоєнний період. За кожним цим фактом – невимовні страждання, які органічно вплетені в драматичні долі героїв його творів. Це саме той випадок, коли особиста доля автора стала невід’ємним складником суті і змісту його творчості.

Прикметний час, коли І. Багряний прийшов у літературу. Це була пора репресій проти української інтелігенції, коли в літературі утверджується “ура-герой”, а методи тоталітарного керівництва з політичної сфери переносяться на духовну. Але І. Багряний був поетом за покликом душі і серця. Література у його розумінні – це тяжкий хрест, це страждання, боротьба і готовність до самопожертви, це духовне вдосконалення людини й утвердження в цілому світі її правди. Декларуючи свою незалежну світоглядну й естетичну позицію, І. Багряний у передмові до поеми “Ave Maria” заявляє: “Не іменуй мене поетом, друже мій, бо поети нині – це категорія злочинців, до якої я не належав і не хочу належати. Не іменуй мене поетом, бо слово “поет” скорочено стало визначати – хамелеон, проститутка, спекулянт, авантюрист, ледар...

Не іменуй же мене поетом, друже мій. Я хочу бути тільки людиною, яких так мало на світі, я хочу бути тільки нею...”[1; 104].

Цей монолог відкриває нам внутрішній світ письменника.

Молодий автор прагне стати митцем, відчуває саме в цьому своє призначення і водночас заперечує: “Не називай мене поетом”. Звідки ж це протиріччя? У чому його суть? У сатиричному циклі “Комета” поет розкриває

цей конфліктний казус, звинувачуючи своїх друзів-поетів, які потрапили в ідеологічні лещата:

Поети – євнухи у наш двадцятий вік!

Звичайно, не усі і не на всій планеті.

Я лиш всього про земляків моїх –

Лише про них – про євнухів поетів.

Родившись з крилами, не вчилися літати,

Родившись гордими, навчилися плазувати...

“Співочий грім батьків” вони таять!..

І от тепер:

Вони в капелі состоять -

В капелі євнухів при каті! [1; 487].

“Капела євнухів при каті” – так створено трагічний образ уніфікованої, позбавленої елементарної творчої свободи літератури в умовах тоталітаризму, де для справжнього поета немає місця. Для слухняних і покірних кар’єра і слава забезпечені. Але молодий Багрянний з огидою від цього відмежовується. Він хоче бути тільки людиною, бо література для нього – це насамперед людина в мікро- і макрокосмосі, в усій дивовижній складності її життя. Вирішуючи винятково важливе для нього питання призначення літератури і мистецтва, єдино правильним шляхом для української літератури І. Багрянний вважає шлях боротьби за долю нації. Йдеться про таку літературу, яка б самовіддано служила національній ідеї: “Я визначив собі шлях – як шлях українського письменника – той, що начертаний великим Шевченком. Шлях, яким ішли найбільші представники

української літератури – Леся Українка, Франко, Олесь і безліч інших, до Хвильового, Антоненка-Давидовича, М. Куліша та кращих представників ваплітянської когорти включно. Шлях, над яким стоїть Олесівський “Меч” як символ, - символ призначення української літератури, призначення слова на цьому відтинку нашого історичного розвитку, - символ боротьби ” [1; 587].

Однією з найважливіших ідей в історії цивілізації є ідея визволення людини, її блага, всебічного розвитку і щастя. У різні часи пропонувалися різні шляхи реалізації цієї ідеї. Наймудріші уми людства від Сократа до Сковороди й Л. Толстого в центрі свого вчення ставили саме людину і в її самопізнанні, самовдосконаленні вбачали найглибшу суть земного буття, запоруку прогресу, адже Людина – самоцінність цивілізації. У творчості І. Багряного відчувається своєрідність зображення людини у XX столітті. Письменник ставить людину – свого сучасника – у виняткові обставини, у протиприродні для неї умови і випробовує її ними. І. Багряного цікавить, що розкривається в людині в екстремальних умовах. Усі твори митця пройняті неугасимою вірою в людину, адже домінантна в нього тема – “тріумф людської гідності на іспиті людини в межовій ситуації боротьби й страждань серед нелюдської підневільної дійсності” [див: 7; 251], віра в те, що потворна радянська дійсність, пекло якої він показав у своїх творах, не знищила й не знівечила людський і національний дух українця. Вона, ця ідея, втілена в яскравих художніх образах головних героїв – молодих українців, людей героїчного характеру типу Григорія Многогрішного з “Тигроловів”, Андрія Чумака з “Саду Гетсиманського”, Максима Колота з роману “Людина біжить над прірвою”, штурмана Матяжа з “Morituri”, Петра й Ати з “Буйного вітру”. У цих образах виявлені найкращі риси сучасників І. Багряного і його самого, яких не позбавили гідності і віри в добро жорстокості реального життя. Це люди суворої долі й великого серця. Їхній шлях – шлях терпіння, фізичних і духовних мук і тортур. І проходять вони цей шлях відважно й прямо, не

зраджуючи тій життєвій позиції, яку відкрито заманіфестував сам автор у передмові до поеми “Ave Maria”: “Ходи тільки по лінії найбільшого опору – і ти пізнаєш світ” [1; 104].

О. Шугай у своїх дослідженнях переконливо доводить, що образи головних героїв І. Багрянний творив із самого себе, з власної біографії. Нелегкий життєвий шлях, на думку літературознавця, найбільше підштовхнув письменника до створення своєрідного національного героя; згодом у романі “Людина біжить над прірвою” це оформилось у готову формулу “герой нашого часу” [див.: 10; 415].

Дослідники вважають, що романи І. Багряного, написані в еміграції, продовжують ті самі традиції української прози, які розвивали в цей час у радянській Україні О. Гончар, М. Стельмах та ін. І. Багрянний шукав у тому ж напрямі і доповнював здобутки “материкових” прозаїків Тим, чого не сміли, не могли сказати вони. Тому національний аспект у його творчості визначальний і надзвичайно яскравий, завдяки чому героїв І. Багряного, як і самого автора, ми називаємо “лицарями української національної ідеї”.

У романі “Сад Гетсиманський” письменник наголосив: “Людина – це найвеличніша з усіх істот. Людина – найнещасніша з усіх істот. Людина – найпідліша з усіх істот. Як тяжко з цих трьох рубрик вибрати першу для доведення прикладом” [3; 247]. Щоб довести істинність першої тези, І. Багрянний кидає Людину у вогненну пашу диявола, якою була кривава тоталітарна система. Іноді художні твори, написані очевидцем, учасником подій, можуть мати вагу достовірного документа. Роман “Сад Гетсиманський” саме з таких. “Великим, вопіющим і страшним документом” назвав його В. Винниченко [див.: 8; 1]. В основі своєї творчості автобіографічний, написаний на основі спогадів письменника про перебування у слідчих камерах Харківського НКВС та у в’язниці на Холодній Горі. За словами І.

Дзюби, “соціалізм, комуністичну ідеологію Іван Багряний знав не збоку, як щось чуже й далеке, - він внутрішньо пережив її, відродився з неї, очистився – тому судив про неї глибше, точніше й справедливіше, ніж інші. Від початку до неї далекі; тому бачив її “зсередини”, тому міг давати прогнози, що справджувалися” [6; 13].

Зі сторінок “Саду Гетсиманського” постає жахлива радянська в’язниця, дикі страхіття “фабрики-кухні”, яка перетворює людину на ніщо. Авторська уява тут була зайвою, відступала перед глухою пітьмою сталінського тюремного пекла, в якому людину методично обертали на знеособлену, пасивну, покірну істоту.

У романі подано детальні описи тюремного побуту, допитів і тортур. Зіставляючи певні факти з біографії І. Багряного й головного героя твору, бачимо в їх долях багато спільного. Однак помилково було б ототожнювати Андрія Чумака, як і головних персонажів інших творів письменника з елементами автобіографізму, з автором. Гадаємо, що в цьому випадку власна “тюремна практика” примушує художника мимоволі переходити на стиль мемуарний, а то й документальний. І все ж “Сад Гетсиманський” – це великої мистецької сили роман, який постав за суворими й логічними законами. Це гімн людській гідності на межі буття і смерті. Л. Череватенко висловив сміливу думку: “Сад Гетсиманський” – то, якщо хочете, соцреалізм, але – соцреалізм з людським обличчям” [2; 318].

Ідея твору, світоглядна концепція автора розкривається через діалоги між катami і жертвою. Слідчі відстоюють світ, у якому “людина є пшик” і де “людей вистачить”, скільки не вбивай. А герой терпить тортури і не ламається, бо за ним світ, де вічна лише людська душа, а система – минуща. Андрій Чумак, як і сам І. Багряний, не жертвує собою чи кимось іншим в ім’я ідеї, він живе в ім’я того, у що вірить. Для нього головне – не втратити в собі

Людину серед цього гвалту, не стати “пшиком”, “діркою від бублика”, не визнати себе винуватим без вини. “Ліпше умерти раз, - думає він, - умерти гордо, з незламаною душею, аніж повзати на колінах і вмерти двічі – морально і фізично” [див.: 3; 244]. Аналогічну думку вкладає І. Багрянний в уста героя роману “Тигролови” Григорія Многогрішного: “Ліпше вмирати біжучи, ніж жити гниючи!” [4; 14].

Отже, на думку письменника, в реальному житті подолати людину неможливо, якщо вона сповідує високі моральні принципи, відстоює національні ідеали.

У романі “Людина біжить над прірвою”, присвяченому тим, хто йде по лінії найбільшого опору, виступає знову молодий українець Максим Колот, який у воєнний 1943 рік, як і сам І. Багрянний, опиняється між життям і смертю, точніше між двома смертями. Двома воюючими арміями. Ці fronti – фашистський і радянський, ніби сталеві лещата, захоплюють людину – піщинку на полі жорстокої історії, намагаючись стерти її з лиця землі, а вона підхоплюється, зривається силою віри в незнищенність свого маленького, але власного “я” і перемагає: “Я буду вмирати, та, поки мого дихання в мені, я буду змагатись і буду квапитись хапати іскри сонця, відбитого в людських очах, я буду з тугою вчитись тайни самому запалювати їх, шукаючи в тих іскрах дороги з чорної прірви в безсмертя...” [2; 288]. Такого героя з величезним позитивним началом у душі Івану Багрянному не треба було придумувати. Таким був він сам, і його власне життя – наче постійний біг над прірвою.

Під час страшного лихоліття Другої світової війни герої І. Багряного, як і сам автор, стоять перед вибором: до кого з двох ворогуючих сторін приєднатися? І доходять висновку: якщо вже вмирати, то тільки за Україну! У повісті “Огненне коло” письменник, правдиво відтворюючи сторінку історії

українського народу, змалював воїнів УПА, які вели війну водночас проти гітлеризму й більшовизму за незалежність України. Один із героїв твору – вояк дивізії СС “Галичина” Роман Пелех щиро вірить, що гітлерівці й більшовики, впившись один одному в горлянку, впадуть знесилені, і тоді вийдуть вони – юне військо незалежної держави, організовані й дисципліновані, і принесуть на вістрі меча свободу своєму народові [див.: 4; 244].

На сторінках своїх автобіографічних творів І. Багрянний розкриває глибоку життєву правду, художньо трансформовану автором згідно з законами його стилю й поетики. Художній вимисел і документ у його романах, повістях, п’єсах – неподільне ціле. У творах легко помітити часткове злиття авторської оцінки з оцінкою тієї чи іншої дійової особи, а також певний збіг поглядів автора й персонажа. В уста головних героїв письменник вкладає свої власні думки, і часто їх неможливо розрізнити, бо вчинки персонажів, їхні роздуми й мрії були близькі й зрозумілі І. Багрянному. Однак, якою значною не була б подібність письменника до його героїв, дистанція між ними існує.

Письменник оригінально вирішує проблему оповідача, яка є важливим моментом у дослідженні стосунків автора і читача. Оповідач у І. Багрянного не просто спостерігач, а дійова особа, активно включена в сюжет. Він “розчинений” у всіх головних героях і є ніби повноважним представником автора. І. Багрянний, маючи цілісну думку-концепцію, невимушено керує персонажами, подіями, часом і простором; вони водночас і вільні, і підвладні автору. М. Бахтін зазначав, що “свобода героїв – момент авторського задуму” [5; 88].

Художньо трансформуючи власну біографію у літературний твір, І. Багрянний майстерно перевтілюється в образи головних дійових осіб,

передавши їм свої емоції й настрої, своє світосприймання, тривоги й переживання. І саме в цьому перевтіленні, в умінні відчувати й думати саме так, як можуть думати й відчувати, відповідно до свого характеру, становища й внутрішнього світу, обрані автором герої, й виражається справжній письменницький талант.

У творах І. Багряного не герої дивляться на світ очима автора, а автор через оповідача інтерпретує світ з позицій своїх персонажів, він незримо присутній у кожному рядку автобіографічного твору. Це підтверджує думку, висловлену Г. Флобером: “Художник у своєму творінні повинен, подібно до Бога в природі, бути невидимим і всемогутнім: його треба всюди відчувати, але не бачити” [9; 164-165].

Митець ніколи не збивається на манівці побутописання, хронікального описування фактів і подій. Гірку правду і жорстоку реальність свого часу йому належало змалювати не тільки тому, що це було в його біографії чи ввійшло до біографії його сучасників. Подія і факт не тяжіють над митцем, автор подає життя в оригінальному художньому сплаві. Він його відтворює як своєрідну квінтесенцію дійсності, щоб у характерному для письменника образі донести до читача потрібні йому ідеї, погляди.

У художній творчості І. Багряного домінують ідеї консолідації та гуманізму. Щира віра письменника в перемогу цих начал над силами зла, реакції, розбратом втілюється через художні образи, ліричні відступи, промовисту символіку, внутрішні монологи героїв. У змальовуванні протистояння добра і зла митець спирається на традиції саме української класичної літератури. У пролозі до комедії-сатири “Генерал” письменник через прийом сну висловлює свої мрії про прекрасне майбутнє, коли настане “...епоха всесвітньої справедливості, що зійшла, як сонячний ранок після жаскої, макабричної ночі минулого. Епоха шанування людської гідності і

людського права – дихати, жити, думати і одверто говорити... Епоха культу матері і дитяти... Епоха торжества людського і щирого серця, вільного, не стероризованого, не зганьбленого, не підгорненого ні під чий брудний чобіт..." [цит. за: 10; 437].

I. Багряному притаманний дар відтворювати внутрішню красу людини в її вчинках, думках, рухах. Усім своїм життям і своєю творчістю він стверджував думку: всупереч посяганням на свободу особистості, людина жива, Україна жива. Недарма Юрій Шерех зазначив: "Багряний – людина, чие життя й творчість, - одне уперте й героїчне, велике ні: ні – русифікації, ні – цензури, ні – безправ'ю, ні – не людяності, і тисячі менших ні, пронесені й стверджені крізь тортури й фронти, крізь подвиг праці й працю подвигу" [цит. за : 10; 437].

Звеличення людської індивідуальності, наголошення на самоцінності кожного людського життя червоною ниткою проходять через усю творчість I. Багряного. У центрі своєї філософії гуманізму митець ставить любов , для нього це найбільша з усіх релігій. Максим Колот з роману "Людина біжить над прірвою" впевнений, що "...все минає і все проходить, але продовжується життя, джерело якого – любов. І як найгустіший дим не в силі заступити сонця, так і найчорніше зло не в силі подолати добро, що виходить з любові. Невмирущим є все, що здібне любити. В любові тріумфує над чорною тьмою світ..." [2; 292].

Про безмежну відданість світлу і чистоті свідчать слова самого I. Багряного: "Я мав чисту душу. І такою вона лишиться на все життя. За чистоту її я боровся з усіх сил і в найтяжчих ситуаціях, бо завжди був переконаний свято, що з брудною душею жити взагалі не можна..." [цит. за: 10; 373].

А літературна спадщина цього художника слова – це значною мірою трансформація власної біографії в самобутні літературні образи.

Література:

1. Багряний І. Золотий бумеранг. – К., 1999.
2. Багряний І. Людина біжить над прірвою / Передмова Л. Череватенка. – К., 1992.
3. Багряний І. Сад Гетсиманський. – К., 1992.
4. Багряний І. Тигролови. Огненне коло. – К., 1996.
5. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М., 1968.
6. Дзюба І. Громадянська снага і політична прозорливість // Багряний І. Публіцистика. – К., 1996. – С. 5-13.
7. Жулинський М. Іван Багряний // Гроно нездоланих співців. – К., 1997. – С. 240-255.
8. Лист В.К. Винниченка до Івана Багряного // Українські вісті. – 1961. – 2-9 квітня.
9. Флобер Г. Собр. соч.: В 5 т. - Т.5. – М., 1956.
10. Шугай О. Іван Багряний, або Через терни Гетсиманського саду. – К., 1996.